

Kai atbėgėliai virto pabėgėliais. Pilietybės neturinčių žydų emigracija iš Lietuvos 1939–1940 m.

Dr. Linas Venclauskas

Vytauto Didžiojo universitetas, Humanitarinių mokslų fakultetas, Istorijos katedra, V. Putvinskio g. 23-407, LT-44243 Kaunas
El. p. linas.venclauskas@vdu.lt

Anotacija. Straipsnyje, be jau gana gerai žinomo Japonijos vicekonsulo Lietuvoje Čijunės Sugiharos gyvybės vizų išdavinių epizodo Kaune 1940 m. vasarą, pristatoma Lietuvos pozicija pabėgėlių klausimu, Lietuvos diplomatų pastangos derantis dėl norinčiųjų pabėgėlių – Lenkijos žydų – emigracijos galimybių su Britanijos ir SSRS vyriausybėmis. Primenamas ir Nyderlandų garbės konsulo Lietuvoje Jano Zwartendijko indėlis į išsigelbėjimo istoriją. Aptariami emigracijos keliai, parodant visą jų spektrą, o ne tik įprastai su Č. Sugiharos vizomis susijusį Transsibiro maršrutą. Apžvelgiama kintanti Japonijos vyriausybės politika tranzitinių vizų išdavimo klausimu.

Esminiai žodžiai: *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai, žydai, Č. Sugihara, J. Zwartendijkas, tranzitinės vizos, sovietų okupacija.*

Abstract. In the article, in addition to the already quite well-known episode of the issue of lifetime visas by the Japanese vice-consul in Lithuania Chiune Sugihara in Kaunas in the summer of 1940, Lithuania's position on the issue of refugees is presented, as well as the efforts of Lithuanian diplomats in negotiating with the governments of Britain and the USSR about the possibilities of emigration of willing refugees – Polish Jews. The contribution of Jan Zwartendijk, Honorary Consul of the Netherlands in Lithuania, to the history of salvation is also remembered. The paths of emigration are discussed, showing their entire spectrum, and

not just the usual ones with the Trans-Siberian route linked by Sugihara visas. The changing policy of the Japanese government on the issue of transit visas is reviewed.

Keywords: *refugees of the Second World War, Jews, Ch. Sugihara, J. Zwartendijk, transit visas, Soviet occupation.*

Įvadas

Ne tik kažkur tolėliau sprendimų ieškantys ir informacijos kanalais mus pasiekiantys, bet ir čia pat, Lietuvos pasienyje, bruzdantys pabėgėliai norom nenorom visą visuomenę verčia atsisukti į pabėgėlių situaciją. O jų būta visais laikais, vienokių ar kitokių, daugiau ar mažiau.

Deja, vis senkanti, bet vis dar gyvoji mūsų atmintis siekia ir paskutiniąją didžiąją migraciją, išprovokuotą Antrojo pasaulinio karo. Lietuva neliko šių įvykių nuošalyje, o jos ir jos piliečių vaidmuo šiuose procesuose buvo įvairiopus – nuo prieglobstį teikusios valstybės iki valstybingumą praradusios ir emigrantų skaičių padidinusios šalies. Straipsnyje bus koncentruojamasi į paskutinius nepriklausomos Lietuvos metus bei pirmuosius sovietizacijos žingsnius – 1940 m., atskleidžiant karo pabėgėlių iš Lenkijos, pirmiausia žydų, bandymus palikti tarybinį „rojų“.

Antrojo pasaulinio karo pabėgėlių iš Lenkijos problematika jau yra sulaukusi tyrinėtojų dėmesio, didesnius darbus šia tema yra paskelbę Gintautas Surgailis ir Simonas Strelcovas, tačiau ir minėtų autorių darbuose, ir kitose publikacijose daugiausia koncentruojamasi į pabėgėlių situaciją Lietuvoje, minint ir užsienio diplomatų – Čijunės Sugiharos (Japonijos vicekonsulo Lietuvoje 1939–1940 m.) ir Jano Zwartendijko („Lietuvos Philips“ direktoriaus (1938–1940) bei Nyderlandų garbės konsulo Lietuvoje (1940)) veiklą. Pirmajam išduodant tranzitines visas per Japoniją, antrajam nurodant, kad galutinis pabėgėlių kelionės tikslas – Nyderlandų kolonijos Karibų jūros salose, tačiau tolesnis pabėgėlių maršrutas iš Lietuvos nėra analizuojamas, nenurodoma, kokiais keliais jie bandė išvykti iš dviejų totalitarinių režimų – sovietų ir nacių – vis labiau niokojamo šio Europos regiono, neskiriama dėmesio okupacinę sovietų valdžią labiausiai motyvavusiam veiksmui – kelionės kaštams, kurie, be abejo, buvo aktualūs ir patiems pabėgėliams, tik pirmieji troško kuo didesnių išlaidų taip pildant savo biudžetą, antrieji – jas patirti kuo mažesnes ir pasiekti saugų prieglobstį.

Šio straipsnio tikslas – aktualizuoti Lietuvos valstybės vaidmenį priimant Antrojo pasaulinio karo pabėgėlius iš Lenkijos bei įvertinti jų kelionės maršrutus palikus tuometinę LTSR.

Uždaviniai: a) įvertinti Lietuvos valstybės veiksmus priimant karo pabėgėlius iš Lenkijos bei Lietuvos traktavimą pabėgėlių ego dokumentuose, b) aptarti migracijos galimybes Antrojo pasaulinio karo pradžios kontekste ir galimybes palikti sovietizuojamą

Lietuvą (1940 m. antroje pusėje), c) išanalizuoti Antrojo pasaulinio karo žydų pabėgėlių iš Lenkijos Lietuvos (o vėliau jau LTSR) palikimo kelius bei kaštus.

Istoriografija ir šaltiniai. Be abejo, šios istorijos centre – Japonijos vicekonsulas Lietuvoje Čijunė Sugihara. Per šią asmenybę 1939–1940 m. Lenkijos pabėgėlių istorijos etapas Lietuvoje tapo visuotinai žinomas. Kontekstiškai šis epizodas minimas, pavyzdžiui, Marvino Tokayerio „The Fugu plan“¹, kur autorius pristato bendrą Japonijos požiūrį ir laikyseną žydų atžvilgiu, minėdamas ir Č. Sugiharą bei jo veiklą Kaune, „parūpinusią“ Japonijai kelis tūkstančius žydų pabėgėlių. Arba labai konkrečios studijos, skirtos Japonijos diplomatu Kaune, kaip – vienas geriausių pavyzdžių – Hillel Levine studija „In Search of Sugihara“², kur nuosekliai pristatomas Sugiharos asmuo ir jo veikla Kaune 1940 m. vasarą. Ir nors autorius gerokai padidina išgelbėtųjų skaičių, visas jo atliktas tyrimas daugeliu atvejų išlieka aktualus ir šiandien. Minėtini ir naujausi, gal labiau istorinės žurnalistikos, o ne akademinio tyrimo kūriniai, kaip olandų autoriaus Jano Brokkena „The Just“³, pirmiausia skirtas Olandijos garbės konsului Lietuvoje 1940 m. Janui Zwartendijkui, kuris buvo lygiavertis Č. Sugiharos partneris Kaune 1940 m. vasarą išdavinėjant gyvybės visas, deja, nepelnytai pamirštas. Knygoje minimi ir kiti šios grandinės dalyviai. Be jau minėtų Č. Sugiharos ir J. Zwartendijko, Nyderlandų konsulas Kobėje Nicolaas Arie Johannesas de Voogdas, Lenkijos ambasadorius Tokijuje Tadeušas Romeris ir kt. Vien šių paminėjimų pakanka suprasti, jog, regis, sena ir žinoma istorija atsiskleisė kaip dar tyrimų reikalaujantis reiškinys. Minint ir svarbiausią visų tyrimų aspektą, juose arba visai neminimas, arba minimaliai atskleidžiamas Lietuvos valstybės vaidmuo. Juk paprastai tariant, Č. Sugihara ir J. Zwartendijkas sovietizacijos eigoje 1940 m. vasarą gelbėjo Lietuvos jau išgelbėtus pabėgėlius, ir jei ne sovietų agresija, jų paslaugų nebūtų prirėkę. Tiesa, Lietuvos istorikai šią problematiką taip pat yra analizavę, pavyzdžiui, Gintautas Surgailis savo monografijoje „Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai ir internautieji Lenkijos kariai Lietuvoje (1939 09–1940)“⁴ mini iš Č. Sugiharos epizodą. Be kitų tyrinėtojų straipsnių,⁵ sistemiškiausiai šioje problematikoje dirba Simonas Strelcovas, pradėdamas gana ankstyvais straipsniais⁶, baigiant bendresne karo

¹ TOKAYER, Marvin. *The Fugu plan: The Untold Story of the Japanese and the Jews during World War II*. Gefen Publishing House; Illustrated edition, 2012, 296 p.; ir kt. leidimai.

² LEVINE, Hillel. *In Search of Sugihara: the Elusive Japanese Diplomat Who Risked his Life to Rescue 10,000 Jews From the Holocaust*. Free Press, 1996, 336 p.

³ BROKKEN, Jan. *The Just: How Six Unlikely Heroes Saved Thousands of Jews from the Holocaust*. Scribe US, 2021, 496 p.

⁴ SURGAILIS, Gintautas. *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai ir internautieji Lenkijos kariai Lietuvoje (1939 09–1940)*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2005, 287 p.

⁵ IVANOVAS, Bernaras. Chuine (Sempo) Sugiharos veiklos Kaune 1939–1940 m. probleminiai aspektai. *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9).

⁶ STRELCOVAS, Simonas. Chiune Sugihara ir Janas Zwartendijkas – Pasaulio Tautų Teisuoliai. Istorinės peripetijos tarp sovietinių struktūrų, žydų pabėgėlių ir jų gelbėtojų. *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 2 (14).

pabėgėlių iš Lenkijos situacijos Lietuvoje 1939–1940 m. analize⁷, ar konkrečiai Č. Sugiharos ir J. Zwartendijko veiklai Lietuvoje pristatyti ir Lietuvos vaidmeniui šioje istorijoje išryškinti skirtomis publikacijomis.⁸ Tokiame tarptautiniame ir tarpdisciplininiame kontekste žydų pabėgėlių situaciją bando analizuoti ir Sugiharos fondo „Diplomatai už gyvybę“ organizuotų konferencijų pranešimų medžiaga.⁹

Vieną išvalgiausių ir sistemiškiausių tyrimų 1976 m. yra publikavęs David Kranzler.¹⁰ Monografijoje autorius aprėpia visą Europos žydų pabėgėlių laikotarpį Šanchajuje 1938–1945 m. Pirmieji Europos žydai Tolimuosiuose Rytuose pasirodė 1938 m. bėgdami iš nacių valdomų Vokietijos ir Austrijos, vėliau kitų nacių užimtinėjama teritorijų. Mums rūpintys pabėgėliai iš Lenkijos D. Kranzlerio vadinami ketvirtąja žydų bendruomene Šanchajuje,¹¹ vėliausiai atvykusia į šią teritoriją (ar po 1943 m. vasario mėn. Japonijos valdžios sprendimo priverstinai ten įkurdinta). Išsamiam autoriaus tyrime jau yra išvalgu, kad jo vadinamieji Lenkijos žydai į Tolimuosius Rytus bėgo ne tik nuo nacių, bet ir nuo sovietų – deja, ši linija ilgainiui tyrinėtojų buvo pamiršta, tad jos atgaivinimas ir plėtojimas yra prasmingas ir reikalingas. Kita vertus, D. Kranzlerio darbui priskirtina ta pati Vakarų istoriografijai būdinga ypatybė – Lietuvos vaidmuo ir situacija nėra išsamiau pristatoma ir analizuojama.

Lietuvos svarba pabrėžiama daugybėje pabėgėlių memuarų¹², dažnai šali vadinant saugiu uostu, ramybės oaze. Kita vertus, pabėgėliai suprato savo laikiną situaciją ir arba tikėjosi grįžti į Lenkiją, arba keliauti toliau, pirmiausia taikant į du taškus – JAV arba Palestiną. Šiame kontekste itin svarbiu šaltiniu tampa Zorah Warhaftigo knyga „Refugee and Survivor: Rescue Efforts During the Holocaust“¹³, mūsų tyrimuose dar ne itin gausiai naudota. Pati knyga yra daugiabriaunė – tai ir prisiminimų, ir jau buvusių įvykių analizės, ir to meto dokumentų junginys. Kadangi Z. Warhaftigas buvo vienas iš aktyvesnių žydų pabėgėlių – religingųjų sionistų – Lietuvoje atstovų, jo išvalgos tampa itin svarbios, norint iš vidaus suprasti žydų karo pabėgėlių iš Lenkijos situaciją ir lūkesčius Lietuvoje, todėl straipsnyje bus gana dažnai remiamasi šiuo šaltiniu.

⁷ STRELCOVAS, Simonas. *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2010, 191 p.

⁸ STRELCOVAS, Simonas. *Geri, blogi, vargdieniai: Č. Sugihara ir Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje*. Vilnius: Versus, 2018, p. 256.

⁹ *Casablanca of the North: refugees and rescuers in Kaunas, 1939–1940*. Vytautas Magnus University, Sugihara Diplomats for Life Foundation [editor in chief Linas Venclauskas]. Vilnius: Versus aureus, 2017, 190 p.; *Conventions, quotas, refugees: European Jews in 1938–1945*. Sugihara Diplomats for Life Foundation. Editor in chief Linas Venclauskas. Vilnius: Versus, 2020, 180 p.

¹⁰ Čia naudojama: KRANZLER, David. *Japanese, Nazis & Jews: The Jewish refugee community of Shanghai, 1938–1945*. KTAV Publishing House, Inc., Hoboken, New Jersey, 1988, 644 p.

¹¹ Ibid., p. 347.

¹² PREKIER, Alter. *From Kletzk to Siberia: a Yeshivah Bachurs Wanderings During the Holocaust*. Mesorah Publications LTD, 1985, 160 p.; MELAMED, Leo. *Man of the Futures: The Story of Leo Melamed and the Birth of Modern Finance*. Harriman House, 2021, 368 p.

¹³ WARHAFTIG, Zorah. *Refugee and Survivor: Rescue Efforts During the Holocaust*. Feldheim Pub, 1996, 435 p.

Straipsnyje taip pat bus remiamasi Japonijos užsienio reikalų ministerijos diplomatinio archyvo dokumentais,¹⁴ dalis kurių lietuviškoje istoriografijoje naudojami pirmą kartą ir atskleidžia platesnę Japonijos politikos nuostatą žydų, Antrojo pasaulinio karo imigrantų, klausimais nei tik Č. Sugiharos veikla Kaune.

Lietuva – saugus uostas

Nepriklausomą Lenkiją užpuolus naciams, o po kelių savaičių ir sovietams, kaimyninės Lenkijos valstybės susidūrė su didėjančiu pabėgėlių srautu. Pradžioje aktyviai trauktasi prie Lenkijos ir Rumunijos pasienio, esančio toliausiai nuo fronto ir turint viltį per Rumuniją pasiekti saugesnes šalis. Šiuo keliu pasinaudojo ir nemažai Lenkijos politikų bei kariuomenės vadovybės. Aktyvų judėjimą šio pasienio link pastebėjo ir Lietuvos žurnalistai, kita vertus, minimas pabėgėlių srauto augimas Vilniaus kryptimi.¹⁵ Jau minėtas Z. Warhaftigas savo knygoje mini su šeima taip pat pirmiausia pasirinkęs pirmąją kryptį, bet artėjant prie Rumunijos sienos jų pasiūstas „žvalgas“ informavo, kad pasienio kontrolė rumunų čia taip sustiprinta, kad „net profesionalūs kontrabandininkai neturėjo daug galimybių prasmukti“¹⁶, todėl jie pakeitė kryptį, judėdami Vilniaus link, išgirdę gandų, parentų „sovietų spauda“, kad TSRS ruošiasi Vilnių grąžinti Lietuvai. O tokia situacija, anot knygos autoriaus, būtų daug palankesnė – iš neutralios Lietuvos Palestiną pasiekti bus daug lengviau.¹⁷ Lietuvos administracija matė didėjančius pabėgėlių srautus, bet, skirtingai nei dauguma to meto valstybių, nepuolė uždaryti sienų ir iki 1940 m. pavasario vis dar buvo galima patekti į Lietuvos teritoriją. Pabėgėlių situacijai valdyti buvo išleistas Karo pabėgėliams tvarkyti įstatymas (1939 m. gruodžio 9 d. publikuotas *Valstybės žiniose*), įsteigtas Atbėgėliams tvarkyti komisariatas, galvota, kaip šelpiti pabėgėlius, taip pat ir apie jų decentralizaciją kitose Lietuvos vietovėse, ne tik būrimąsi Vilniuje.¹⁸

Dėl „Vilniaus klausimo“ peripetijų sudėtinga nustatyti tikrą pabėgėlių statistiką, mat atbėgėliais laikyta ir dalis Vilniaus krašto gyventojų, nepalikusių savo gyvenamosios vietos, bet ir neturėjusių Lietuvos pilietybės. S. Strelcovas, remdamasis Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) duomenimis, rekonstruoja tokią civilių pabėgėlių statistiką 1940 m. liepos mėn.: 3 730 lietuvių, 12 688 lenkai, 11 034 žydai.¹⁹ Lenkijos

¹⁴ Kadangi šių dokumentų kopijos, tarpininkaujant Lietuvos ambasadai Japonijoje, buvo padovanotos Sugiharos fondui „Diplomatai už gyvybę“, 2020-aisiais minint Sugiharos metus, prie jų nebuvo pridėtos tikslios dokumentų signatūros, todėl jais remiantis bus nurodoma tik: Japonijos užsienio reikalų ministerijos diplomatinis archyvas ir naudojamo dokumento pavadinimas.

¹⁵ ŽILĖNAS, Vincas, Pirmieji karo pabėgėliai/ *Lietuvos žinios*, 1940-01-09, Nr. 6, p. 4.

¹⁶ WARHAFTIG, Z., *Refugee and Survivor...*, p. 39. Čia ir kitur vertimai iš anglų kalbos – mano.

¹⁷ *Ibid.*, p. 39–40.

¹⁸ STRELCOVAS, Simonas. *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais...*, p. 77–81.

¹⁹ *Ibid.*, p. 88

karių internuotųjų stovyklose buvo dar 9 054.²⁰ Tad dabar istoriografijoje minimas orientacinis 30 000 civilių pabėgėlių iš Lenkijos prigludimas Lietuvoje yra arti tiesos, žinant ir tai, kad ne visi pabėgėliai laikėsi nurodymų, registravosi kaip pabėgėliai, savo judėjimą Lietuvos teritorijoje derino su policijos nuovadomis ir t. t.

Žvelgiant į egodokumentus – atsiminimus, laiškus ir pan., aiškiai matyti, kad pabėgėliai gyvenimą Lietuvoje vertino pozityviai ir pagal savo ideologinę, vertybinę orientaciją arba tikėjosi karo negandas pralaukti Lietuvoje, arba ją panaudoti kaip placdarmą išvykti į numatytas kelionės vietas. Dalis lenkų arba tikėjosi karą pralaukti ir grįžti namo, arba bandė patekti į Vakarų ir prisijungti prie sąjungininkų pajėgų kovojant su naciais, nemaža dalis žydų pabėgėlių buvo arba religingi (tarp jų nemažai ješivų studentų ir personalo), arba sionistai, tad jų tikslas buvo arba Palestina ir Izraelio valstybės atkūrimas, arba JAV, kur buvo arba giminių, arba stiprios religinės bendruomenės, pirmiausia besirūpinančios savo tikėjimo broliais. Neplanuotai Lietuva, pirmiausia Vilnius, 1939–1940 m. dar labiau sustiprino savo šiaurės Jeruzalės tapatybę, mat čia atvyko Kameneco, Balstogės, Baranovičių, kitų tuometinės Lenkijos ješivų kolektyvai (žinomiausia kurių Miro ješiva, beveik visa išsigelbėjusi Č. Sugiharos ir J. Zwartendijko vizų dėka), nepamirštant Lietuvoje veikusią Kėdainių, Slabodkės, Kelmės, Telšių ješivų, kuriose studijavo visos pasaulinės žydų diasporos atstovai, daliai kurių taip pat pavyko pabėgti iš sovietų aneksuojamos Lietuvos.

Prasidėjusi sovietų okupacija tarp pabėgėlių sukėlė sumaištį, kita vertus, Raudonosios armijos invazija 1940 m. birželio viduryje pabėgėlių nebuvo sutikta paniškai. Nemaža jų dalis jau buvo mačiusi svetimas kariuomenes, dalis Lietuvoje atsidūrė būtent bėgdami nuo Raudonosios armijos, bet lemiamas taškas pabėgėlių apsisprendime buvo rinkimai į vadinamąjį Liaudies seimą ir toliau sekę Lietuvos aneksijos veiksmai. Remiantis išlikusiu Č. Sugiharos sąrašu matyti, kad pirmąją vizą jis išdavė liepos 9 d., kaip ir liepos 15 bei 16 d. išdavė po vieną. Liepos 19 d. išdavė 2 vizas, 24 ir 25 d. – po keturias, liepos 26 d. – 14, o liepos 27 d. – jau 41 tranzitinę Japonijos vizą, ir šis skaičius kasdien tik augo.²¹ Akivaizdu, kad pastangos gauti vizas sutapo su įsibėgėjančia Lietuvos aneksija pabėgėliams aiškiai suprantant, kad LTSR nebebus tas saugus uostas, koks buvo nepriklausoma Lietuva, nekalbant apie tai, kad sovietų valdžia ne tik kad netoleravo, bet ir naikino religinius, nacionalinius jausmus ir organizacijas. Tokiu būdu net ir tie, kurie galbūt planavo karą pralaukti Lietuvoje, atsidūrė ant pasirinkimo slenksčio – gyventi sovietinėje Lietuvoje ar rizikuoti pabėgti. Juolab kad laiko nebuvo daug – rugpjūčio pabaigoje Lietuvoje buvo pasilikusios veikti (ir tai tik iki rugsėjo 5 d.) JAV, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Japonijos pasiuntinybės, iš kurių tik Japonijos atstovas besąlygiškai dalijo tranzitines vizas. O 1940 m. gruodžio 12 d. SSRS Liaudies komisarų

²⁰ Ibid., p. 41

²¹ Č. Sugiharos Kaune 1940 m. išduotų vizų sąrašas. *Sugiharos fondo „Diplomatai už gyvybę“ archyvas*, puslapiai nenumeruoti.

tarybos visiškai slaptu nutarimu pabėgėliams iš Lenkijos turėjo būti suteikta sovietinė pilietybė, atsisakiusieji ją priimti – areštuojami.²²

(Ne)prasti popieriai. Naciams atėjus į valdžią ir pradėjus antisemitinę diskriminacinę politiką, žydų migracija tapo nemažu iššūkiu to meto visuomenėms ir gana kompleksiniu tyrimu šiandienos istorikams. Neneigdamas aklos nacių neapykantos žydams laikausi nuomonės, kad Holokaustas, kurio kraupius rezultatus mes gerai žinome, buvo kuriamas eigoje, t. y. naciai savo eros pradžioje taikė kone viduramžiškus metodus – psichologinį ir fizinį terorą tam, kad priverstų žydus bėgti iš jų vadinamos *Lebensraum* ir tik susidūrę su ne itin dideliu žydų emigrantų skaičiumi, o ir pasaulio valstybių uždarumu pabėgėliams, ėmė kurti kitus „žydų klausimo“ sprendimo būdus, kol galiausiai 1942 m. sausio mėnesį priimtas „galutinis sprendimas“, t. y. Europos žydų fizinis sunaikinimas (tiesa, čia dar būtų svarbi rasistinio nacių galvojimo perskyra apie rytų ir vakarų – necivilizuoto ir civilizuoto pasaulio dichotomiją, kur veikia skirtingos normos ir įstatymai, lėmę, kad rytuose brutalus žydų žudymas buvo pradėtas tuoj pat po nacių invazijos, bet tai jau galėtų būti kito straipsnio objektas).

Ir iki „galutinio sprendimo“, ir po jo žinomos išsigelbėjimo istorijos, prieglobstis žydų pabėgėliams, bet fiksuotinas ir atsiribojimas, ypač iki Holokausto įsibėgėjimo. Čia žinomiausia, matyt, yra lainerio „M. S. St. Louis“ su daugiau nei 900 pabėgėlių iš Europos – daugiausia žydų – istorija, kuomet 1939 m. birželį JAV atsisakė priimti prašančiuosius prieglobsčio. Tokia laikysena buvo nuoseklus Eviano konferencijos (inicijuotos tų pačių JAV prezidento Franklino D. Roosevelto), vykusios 1938 m. liepos 6–15 d. Eviane, rezultatas, kuomet konferencijos dalyvės, susirinkusios spręsti nacių išprovokuotos augančios Europos žydų migracijos klausimo, priėjo prie nutarimo, kad esama kontrolė, vizos ir kvotos yra tinkamos. Taip pat buvo įkurta nauja Tarptautinė pabėgėlių klausimams spręsti organizacija, kuri iš esmės buvo neveiksni. Kaip pastebi D. Kranzleris, Eviano konferencijoje išryškėjo sutartinė dalyvių nuomonė, kad jei Vokietijos teritorijoje esama „žydų klausimo“, tai ji pati ir turi jį spręsti, neprimesdama problemos kitoms šalims.²³ Kitos valstybės, pavyzdžiui, Didžioji Britanija, turinti Palestinos mandatą, turėjo paisyti santykių su arabų šalimis, o ji, žvelgiant iš žydų emigrantų perspektyvos, buvo tokia pati svarbi kaip ir JAV – jau minėta, jog dvi pagrindinės emigracijos kryptys buvo JAV arba Palestina. Lietuvos pasiuntinybei Londone britų politikai išaiškino, kad pusmetinė Didžiosios Britanijos išduodama kvota visiems pasaulio žydams imigracijai į Palestiną

²² SURGAILIS, Gintautas. Antrojo pasaulinio karo atbėgėliai Lietuvoje (1939 rugsėjis – 1940). *Iš nežinios į nežinią: Antrojo pasaulinio karo atbėgėliai Lietuvoje* [parodos katalogas]. Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, Kopa, 2015, p. 15. Šią situaciją patvirtina ir Z. Warhaftigas, teigdamas, kad tie, kurie atsisakė SSRS pilietybės, buvo tremiami į Archangelską, Kazachstaną, Irkutską ir t. t. WARHAFTIG, Zorah, *Refugee and Survivor...*, p. 405.

²³ KRANZLER, David. *Japanese, Nazis & Jews...*, p. 30-31.

yra 9 000 asmenų. Šis skaičius dar turėjo ir smulkesnę suskirstymą pagal pajamas, statusą, profesiją ir t. t.²⁴

JAV vykdė imigracijos politiką su daugybe biurokratinių procedūrų, tuo tarpu galimybės pakliūti į Palestiną buvo „skylėtos“. Aukščiau cituotame dokumente britų atstovas mini, jog britų administracija į minėtus 9 000 būtų linkusi įskaičiuoti į Palestiną nelegaliai patekusius žydus²⁵. Vadinasi, apie nelegalus žinota, bet griežtos išsiuntimo politikos nesiimta. Naudodamiesi šia situacija žydų aktyvistai stengėsi įvairiose britų atstovybėse gauti daugiau nei numatyta leidimų atvykti į Palestiną. Z. Warhaftigas mini savo gerus santykius su Didžiosios Britanijos pasiuntiniu Lietuvoje T. H. Prestonu, taip pat, kad Z. Warhaftigui išvykstant iš Lietuvos jam pavyko išsivežti ne tik patvirtintus sertifikatus vykti į Erec Izraelį, iškvietimo laiškus konkreitiems asmenims, bet ir tuščias formas, kurios leido savo nuožiūra išduoti papildomus sertifikatus.²⁶ Kauno atveju – tuščių formų išdavimas ne britų pasiuntinybės darbuotojams gali būti suprantamas. Lietuva tuomet buvo sovietizuojama, nujausta, kad užsienio atstovybės bus uždarytos, tad ir T. H. Prestono pasielgta netipiškai. Įdomiau tai, kad, nuvykus į Japoniją, Z. Warhaftigas mini, jog britų konsulai Kobėje, Jokohamoje ir Tokijuje, pamatę Kaune išduotus sertifikatus, nedvejodami vizuodavo leidimą vykti Palestinon.²⁷ Kita vertus, pastebi, kad visą jo 8 mėnesių buvimo Japonijoje laikotarpį (nuo 1940 m. spalio vidurio iki 1941 m. birželio vidurio) nepavyko gauti nė vieno naujo leidimo vykti į Palestiną.²⁸ Akivaizdu, kad Sugihara – diplomatas, tapęs nepaklusimo savo vyriausybei simboliu, nebuvo vienintelis ir šiuo metu ryškėja vis daugiau diplomatų, pasielgusių priešingai, nei liepė jų valdžios direktyvos.

Bandymai išsigelbėti. Ar tik Vladivostokas – Kobė?

Didėjantis nacių spaudimas žydams Vokietijoje ir jų okupuotose teritorijose dalinai paskatino jų emigraciją. Vakarų Europos žydai dažniausiai naudodavosi Italijos lainerių paslaugomis, Lisabonos ar Stokholmo keliais. Tačiau fašistinei Italijai aktyviau įsitraukus į karo veiksmus, pagrindinis kelias buvo užblokuotas. Remiantis D. Kranzleriu, nuo 1940 m. birželio 10 d. Viduržemio jūra tapo uždara ir teko ieškoti naujų kelių.²⁹

²⁴ Lietuvos pasiuntinybės Londone patarėjo Henriko Radavičiaus *Pro memoria* Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktoriui Eduardui Turauskui apie Didžiosios Britanijos poziciją žydų emigracijos iš Lietuvos kvotų didinimo klausimu. Londonas, 1940 m. balandžio mėn. 25 d. LCVA, f. 757, ap. 9, b. 348, l. 1–2.

²⁵ Ibid.

²⁶ WARHAFTIG, Zorah. *Refugee and Survivor...*, p. 211–212.

²⁷ Ibid., p. 212–213.

²⁸ Ibid., p. 211.

²⁹ KRANZLER David. *Japanese, Nazis & Jews...*, p. 275. Anot autoriaus, dažniausiai plaukta tokiu maršrutu: iš Triesto į Aleksandriją, tuomet Sueco kanalu į Bombėjų, Honkongą ir galiausiai Šanchajų, p. 87.

Šią situaciją patvirtina ir Z. Warhaftigas, pridėdamas ir tai, kad Švedijos kelias taip pat buvo užblokuotas.³⁰ Ieškant išeities, prisimintas Transsibiro geležinkelis, kuriuo pasinaudoti galimybes suteikė Č. Sugiharos tranzitinė Japonijos viza, o pačią kelionę legitimavo galutinio kelionės tikslo – J. Zwartendijko Kiurasao viza ir NKVD suteiktas leidimas išvykti iš SSRS.

Tačiau ieškota ir kitų galimybių. Anot Z. Warhaftigo, norint pasiekti Pažadėtąją žemę, naudotasi ir Odesos – Istambulo keliu, kurį apsunokino Turkijos vizų gavimas.³¹ Pabrėžtina tai, kad Lietuvos atstovybė Maskvoje taip pat derėjosi dėl Odesos kelio, štai 1940 m. balandžio 16 d. Kaune susitiko Lietuvos URM atstovas J. Radušis ir SSRS pasiuntinybės Lietuvoje sekretorius F. Moločkovas pristatant Lietuvos poziciją žydų emigracijos klausimais, t. y. derėtasi, kad SSRS sutiktų leisti žydų tranzitą per Odesos uostą, o Lietuvai sudarius organizuotas žydų grupes užsiminta ir apie galimybę, kad SSRS iš Odesos organizuotų tiesioginius reisus į Palestiną, taip aplenkiant Turkiją, vizų formalumus ir t. t.³² Kitais žodžiais tariant, Lietuva ir jos diplomatai aktyviai vykdė savo pareigas, nesijausdami nė kiek mažiau svarbesni už didžiąsias šalis ar pasiduodami kokioms nors defetistinėms nuotaikoms.

Rinktasi ir kitus kelius: per Rangūną (dabar Jangonas, Mianmaras), Kalkutą, Bombėjų ir Egiptą Raudonąja jūra pasiekiant Pažadėtąją žemę arba per Iraną, sustojant Teherane.³³ Žinoma, pasiekus Japoniją, naudojantis Tarnssibiro geležinkelio paslaugomis, ir turint tinkamus dokumentus pasiekti JAV buvo paprasčiau, o ir pati kelionė buvo ne tokia egzotiška, kaip tų, kurie siekė įsikurti Palestinoje. Kita vertus, bręstantis konfliktas tarp Japonijos ir JAV ir galiausiai 1941 m. gruodžio 7 d. japonų įvykdyta Perl Harboro ataka JAV emigracijos kryptį sumažino iki minimumo. Nors patys žydų pabėgėliai iš buvusios Lenkijos 1941 m. pradžioje ir viduryje į Japoniją dar vyko gana intensyviai.

Supratus, kad sovietų okupuojama Lietuva nebebus tas saugus uostas imta ieškoti išsigelbėjimo kelių. Č. Sugiharos ir J. Zwartendijko gyvybės vizų išdavinėjimas Kaune 1940 m. vasarą sutapo su minėtais keblumais emigracijai naudoti Italijos uostus, todėl atsirado alternatyvių kelių. Tiesa, atskiros analizės ir pristatymo reikalauja dar vienas dažnai pamiršamas aspektas – pinigai. Bet kuris pasirinktas maršrutas kainavo gana didelius pinigus. Čia tik pateiksiu apibendrintą Z. Warhaftigo sumą – apie 220 JAV dolerių vienam asmeniui.³⁴

Būdamas aktyvus religinių sionistų lyderis, besirūpinęs pavojuje atsidūrusių gelbėjimu, Z. Warhaftigas vertino du galimus maršrutus: Kaunas – Odesa – Istambulas – Bagdadas – Amanas – Palestina, kurio kaina 500 litų ir 100 JAV dolerių, arba

³⁰ WARHAFTIG, Zorah. *Refugee and Survivor...*, p. 404.

³¹ *Ibid.*, p. 211–212.

³² J. Radušio Pro Memoria, 1940-04-16, Kaunas. LCVA, f. 757, ap. 9, b. 348, l. 3.

³³ WARHAFTIG, Zorah. *Refugee and Survivor...*, p. 214.

³⁴ *Ibid.*, p. 410. Internetinės skaičiuoklės nesunkiai apskaičiuoja, jog 220 JAV dolerių 1940 m. šiandien atitinka 4 381,17 JAV dolerio. Prieiga per internetą: <https://www.in2013dollars.com/us/inflation/1940?amount=220> [žiūrėta 2022-01-20].

Kaunas – Vladivostokas – Tokijas – Kobė – Bombėjus – Basra – Bagdadas – Palestina, kurio kaina 950 litų ir 172 JAV doleriai³⁵. Akivaizdu, kad pastarasis buvo brangesnis. Tiesa, dalis pabėgėlių keliavo tik dalį jo, t. y. kuriam laikui apsistodavo Japonijoje ir nebūtinai vykdavo į Pažadėtąją žemę. Įtakos tam turėjo du faktoriai – vizos ir finansai. Ir vieną, ir kitą klausimą buvo bandoma spręsti – tarptautinėms žydų organizacijoms renkant lėšas ir žydų organizacijų atstovams bandant atlikti lobistinius veiksmus gauti vizas į vieną ar kitą šalį. Kalbant apie Lenkijos pabėgėlius žydus, išskirtinis vaidmuo tenka Lenkijos ambasadoriui Tokijuje Tadeušui Romeriui³⁶, kuris įdėjo nemažai pastangų ieškodamas tolimesnių vykimo vietų žydams, atvykusiems į Japoniją. Tačiau ir šiuo atveju vienodas algoritmas neveikė.

Pasitaikydavo (ir tai nebuvo pavieniai atvejai), kad vizos ar Palestinos sertifikatai asmenų jau laukdavo Japonijoje, kai jie patys dar būdavo Europoje. Vienas pavyzdys galėtų būti iš Japonijos užsienio reikalų ministerijos diplomatinio archyvo, kuomet Lenkijos ambasados Tokijuje sekretorius ir Konsulinio skyriaus vedėjas Karolis Staniševskis kreipėsi į Japonijos užsienio reikalų ministerijos darbuotoją Kaoru Maki, prašydamas išduoti Japonijos tranzitinę vizą Lenkijos pilietei Chanai Estryk, jos sūnui Dovydui bei dukrai Chewed, tuo metu gyvenusiems Maskvoje, „Novomaskovskaja“ viešbutyje, nes Tokijuje jų laukia imigracinės Argentinos vizos. Japonijos ambasada Maskvoje, užklausus Argentinos konsulo Jokahamoje, apie galimybę išduoti tranzitinę Japonijos vizą atsakiusi, kad tai padarys gavusi Užsienio reikalų ministerijos Tokijuje pritarimą.³⁷ Pažvelgus į dokumento datą – 1941 m. kovas – tampa aišku, kad tuo metu Japonijos užsienio reikalų ministerija ėmė griežčiau kontroliuoti Japonijos vizų išdavimą. Č. Sugiharos atvejis Kaune byloja, jog užklausus apie galimybę išdavinėti tranzitines vizas atsakymo nesulaukta, tad vicekonsulas savo iniciatyva masiškai išdavinėjo tranzitines vizas. 1940 m., regis, vizų išdavimo kontrolė nebuvo tokia griežta, o Č. Sugihara nebuvo vienintelis, išdavinėjęs šias vizas³⁸, bet, be abejo, tai darė aktyviausiai. Akivaizdu, kad

³⁵ Ibid., p. 409. Čia autorius pateikia Kaunas – Istanbulas kelionės kainą – 500 litų ir Istanbulas – Bagdadas – Palestina – 100 JAV dolerių, antruoju atveju: Kaunas – Tokijas kelionė 750 litų ir 10 JAV dolerių, kurie, Z. Warhaftigo teigimu, jo kelionės metu buvo verti apie 200 litų, taigi bendra suma 950 litų, toliau Kobė – Bombėjus 3 klasės kajutėje Japonijos laivu – 14 svarų (arba 56 JAV doleriai), Bombėjus – Basra (trečios klasės kajutėje Britanijos laivu) – 24 svarai (arba 96 JAV doleriai) ir Basra – Palestina traukiniu ir autobusu – apie 20 JAV dolerių, visa suma – 172 JAV doleriai.

³⁶ Plačiau apie T. Romerio veiklą Tokijuje žr.: RUTKOWSKA-PALASZ, Ewa. *The Polish Ambassador Tadeusz Romer – a rescuer of refugees in Tokyo. Casablanca of the North: refugees and rescuers in Kaunas, 1939–1940*. Vytautas Magnus University, Sugihara Diplomats for Life Foundation. Vilnius: Versus aureus, 2017, p. 141–157.

³⁷ Lenkijos ambasados Tokijuje sekretoriaus ir Konsulinio skyriaus vedėjo Karolio Staniševskio laiškas Japonijos URM Amerikos biuro trečiojo padalinio vadovui Kaoru Maki Japonijos tranzitinės vizos Chanai Estryk išdavimo klausimu. 1941 m. kovo 25 d. Tokijas. *Japonijos URM diplomatinis archyvas*. Užsienio atstovybių išduoti dokumentai, lapai nenumuoti.

³⁸ Tai liudija LCVA išlikę Georgo Izraelio Praschauerio ir jo žmonos Babetos Saros kelionės dokumentai. Vokietijos žydai ketino vykti į JAV ir tam turėjo visus reikiamus dokumentus ir vizas, įskaitant ir

nuo vizos gavimo iki atvykimo į Japoniją praeidavo tam tikras laiko tarpas, tad kiek masiškiau 1940 m. vasarą Kaune gavusieji vizas Japoniją pasiekė tik 1941 m. pradžioje.

Kintanti geopolitinė situacija, augantis Japonijos karinis apetitas vertė įsijungti ir papildomus saugiklius, o didėjantis užsieniečių skaičius šalyje galėjo būti traktuojamas kaip papildomas pavojus, todėl ir imtasi dar griežtesnės vizų išdavimo kontrolės. Iškalbingas 1941 m. balandžio 9 d. Japonijos užsienio reikalų ministerijos atsakymas Švedijos pasiuntinybei Tokijuje. Pastaroji kovo 25 ir balandžio 1 d. siuntė užklausas Japonijos užsienio reikalų ministerijai, kodėl Japonijos generalinis konsulas Stokholme neišduoda Japonijos tranzitinių vizų pabėgėliams iš Vokietijos. Balandžio 9 d. atsakyme dėstoma, kad Japonijoje šiuo metu yra daug pabėgėlių, todėl buvo priimtas nutarimas, kad pabėgėliams Europoje tranzitinės Japonijos vizos bus išdavinėjamos tik per Japonijos ambasadą Maskvoje.³⁹ Tokiu būdu bandyta centralizuoti tranzitinių Japonijos vizų išdavimą Europoje. Tiesa, klausimas, kodėl pasirinkta Maskva, o ne Berlynas, dar laukia atsakymo, paisant ir aršaus nacių antisemitizmo.

Išvados

Lenkijai tapus pirmąja Antrojo pasaulinio karo auka, jos piliečiai, pirmiausia žydai, ieškojo galimybių pasitraukti. Lietuva pradžioje gana lengvai įsileido Lenkijos pabėgėlius, taip kažkuria prasme elgdamasi nekonvencionaliai, nes po 1938 m. Eviano konferencijos pabėgėlių situacija ne tik kad nepalengvėjo, bet judėjimas tapo dar labiau suvaržytas.

Savo viduje Lietuvos valstybė ne tik stengėsi rūpintis karo pabėgėliais kartu su tarptautinėmis organizacijomis (kaip Raudonasis Kryžius) ar pačių pabėgėlių bendruomenių – lenkų ir žydų – sukurtomis savišalpos organizacijomis, bet dėjo ir daug diplomatinių pastangų derantis dėl norinčiųjų žydų pabėgėlių emigracijos.

Norinčių emigruoti pabėgėlių skaičius itin padidino prasidėjusi Lietuvos sovietizacija, pastariesiems suvokiant, kad pakitęs Lietuvos statusas negarantuos buvusio gyvenimo ir laisvių, dėl to imta aktyviai ieškoti vizų gavimo galimybių. Išskirtinis vaidmuo šiuo aspektu tenka Japonijos vicekonsului Lietuvoje Č. Sugiharai ir Nyderlandų garbės konsului Lietuvoje J. Zwartendijkui, savo iniciatyva išdavinėjusiems vizas. Tačiau gavus reikiamas vizas, tolesnį judėjimą stabdė galutinio vykimo tikslo (pirmiausia JAV ir Palestina) vizų ir kvotų ribojimai, taip pat finansai. Todėl pirminiu tikslu tapo pastangos pasiekti saugesnes teritorijas. Lenkijos žydų pabėgėlių atveju tai buvo Japonija.

tranzitinę Japonijos, gautą Vokietijoje. G. I. Praschauer ir S. Praschauer kelionės dokumentai. LCVA, f.R-1019, ap. 2, b. 88, l. 3

³⁹ Japonijos URM atsakymas Švedijos pasiuntinybei Tokijuje dėl tranzitinių vizų išdavimo. 1941 m. balandžio 9 d. *Japonijos URM diplomatinis archyvas*. Užsienio atstovybių išduoti dokumentai, lapai nenumeruoti.

Vienintelis kelias pasiekti Japoniją buvo Transsibiro geležinkelis, tačiau keliaujant į Pažadėtąją žemę naudotasi ir kitais keliais: iki 1940 m. pavasario – Italijos uostais, taip pat Odesa, keliaujant per Turkiją, visgi nuo 1940 m. antrosios pusės pagrindiniu žydų pabėgėlių pasitraukimo keliu tapo Transsibiro geležinkelis ir Japonija. Pastarosios vyriausybė, matydama augančius pabėgėlių skaičius, taip pat rengdamasi naujoms karinėms operacijoms, nuo 1941 m. pavasario ėmė griežčiau kontroliuoti ir riboti tranzitinių Japonijos vizų išdavimą Europoje.

Archyviniai šaltiniai

1. Lietuvos centrinis valstybės archyvas. Karo atbėgėliams tvarkyti komisariatas. F. 757, ap. 9, b. 348.
2. LTSR užsienio reikalų ministerija, F. R-1019, ap. 2, b. 88.

Publikuoti šaltiniai

1. ŽILĖNAS, Vincas. Pirmieji karo pabėgėliai. *Lietuvos žinios*, 1940-01-09, Nr. 6.
2. WARHAFTIG, Zorach. *Refugee and Survivor: Rescue Efforts During the Holocaust*. Feldheim Pub, 1996.

Literatūra

1. KRANZLER, David. *Japanese, Nazis & Jews: The Jewish refugee community of Shanghai, 1938–1945*. KTAV Publishing House, Inc., Hoboken, New Jersey, 1988.
2. STRELCOVAS, Simonas. *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai Lietuvoje 1939–1940 metais*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2010.
3. SURGAILIS, Gintautas. Antrojo pasaulinio karo atbėgėliai Lietuvoje (1939 rugsėjis – 1940). *Iš nežinios į nežinią: Antrojo pasaulinio karo atbėgėliai Lietuvoje* [parodos katalogas]. Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, Kopa, 2015.

When Arrivals Turned into Refugees: Stateless Jews' Emigration from Lithuania 1939–1940

Dr. Linas Venclauskas

Vytautas Magnus University, Faculty of Humanities, Department of History, V. Putvinskio st. 23-407, LT-44243 Kaunas
E-mail: linas.venclauskas@vdu.lt

Summary

The departure point for the article is the story of Chiune Sugihara, the well-known Japanese Vice-Consul in Lithuania, who in summer of 1940 issued visas for life for over 2,000 Jewish refugees from Poland, thus saving them. But in the text it is argued that refugees from Poland (approximately 30,000 civilians) were primarily hosted, i.e., saved, by the state of Lithuania.

Lithuania at the beginning of WW2 acted differently than the tenor of the Evian conference (1938), which, when called to resolve growing numbers of Jewish refugees from Nazi occupied territories, ended with harder restrictions on migration and a negative result for the Nazi-occupied Jewish population. So, Lithuania let refugees in. Until the first Soviet occupation in 1940, Lithuania was seen by the refugees as a safe haven, and migration was limited to the personal decision to leave. Having in mind that quite a number of the Jewish refugees were religious Jews or Zionists, they were planning to reach their final destination places – Palestine or the USA – sooner or later, the Soviet occupation in 1940 boosted the process to the utmost. Refugees desperately tried to escape Soviet occupation, and in this case Chiune Sugihara's Japanese transit, and Jan Zwartendijk's (Dutch Honorary Consul in Lithuania) final destination visas, became crucial. To accomplish the journey, the Trans-Siberian railroad was used, but in the article other routes, such as via Odessa and Turkey, or India and Iran, are described, since Japan was only a first staging-post, and Jewish refugees tended to continue their journey, depending on visas and money issues. The article ends noting changes in Japanese policies regarding immigrants: from spring 1941, stricter regulations were applied in issuing Japanese transit visas in Europe; the Japanese MOF directed that Japanese transit visas could be issued only at the Japanese Embassy in Moscow.

Gauta / Received 2022 02 14
Priimta / Accepted 2022 11 12